

Een hard en waakzaam woord

Een hard en waakzaam woord

*Engagement in de literaire tijdschriften van
de 'lange jaren vijftig' (1950-1963)*

MARIJE GROOS

Hilversum
Verloren
2016

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van: Hogeschool Leiden, J.E. Jurriaanse Stichting, Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel

Afbeelding op het omslag: Jan G. Elburg, *Podium* 11 (1956) nr. 2.

ISBN 978-90-8704-577-7

Dit is de handelseditie van een proefschrift verdedigd aan de Universiteit Leiden.

© 2016 Marije Groos & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	11
1 Literatuur en maatschappij: beeldvorming, kaders en programma's	18
1.1 De jaren vijftig in beeld	18
1.2 De ritselende revolutie	24
1.3 Kader en opzet van het onderzoek	28
New historicism	29
Discours	31
Polyfonie	34
Autonomie, literatuur en engagement	37
Literair engagement en tekstgenre	42
Leeswijze en aanpak	48
1.4 Het corpus: de tijdschriften	48
Programma's en pretenties	50
De wending: <i>Reflex</i> , <i>Braak</i> en <i>Blurb</i>	51
Tegendraads en vernieuwend in engagement: <i>Podium</i>	55
Opnieuw een wending: <i>Gard Sivik</i> en <i>Barbarber</i>	68
Tussen traditie en vernieuwing: <i>De Gids</i> en <i>Maatstaf</i>	74
Verzuilde tijdschriften: <i>Ontmoeting</i> en <i>Roeping</i>	77
Literatuur en politiek naast elkaar: <i>Libertinage</i> en <i>Tirade</i>	82
1.5 Tot slot: een blik vooruit	84
2 Herdenken – getuigen – waarschuwen: de Tweede Wereldoorlog	86
2.1 De Tweede Wereldoorlog in de jaren vijftig	89
De literaire representatie van de oorlog	94
Oorlogsliteratuur en engagement	95
2.2 Literatuur als herdenking	100
2.3 <i>Nationale snipperdag</i> : gezamenlijk protest	109
2.4 Dissonante essays: een andere blik op het historische verhaal	122
<i>Gard Sivik</i> : klein protest	123
<i>De Gids</i> : kanttekeningen	123

	De non-conformistische traditie van <i>Maatstaf</i>	125
	<i>Podium</i> : scherpe kritiek	130
2.5	Poëzie en proza: herdenking en actualiteit, verleden en toekomst	150
	Poëzie in <i>Podium</i> en <i>Maatstaf</i>	151
	Proza: <i>Het stenen bruidsbed</i> en <i>Val, bom!</i>	159
2.6	Conclusie	162
3	De wegen naar onafhankelijkheid: dekolonisatie in de Oost	168
3.1	Dekolonisatie in de jaren vijftig	170
	Postkoloniale kritiek	175
	Verdringing, vervreemding en tegenspraak: literaire representaties	176
3.2	Niet (uit)spreken: bevestiging van het dominante discours	184
	Amnesie	184
	Bespreekbaarheid zonder positiebepaling	185
3.3	Dissonantie van essay tot manifest	187
	<i>Podium</i> en het manifest	190
3.4	Woede en spot in <i>Reflex</i> en <i>Podium</i> : dissonanten in poëzie en proza	199
	Luceberts 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid <i>Indonesia</i> '	199
	Proza: enkele verhalen en een toneeldebuut	206
3.5	Conclusie	210
4	Oostenwind – Westenwind: de Koude Oorlog	214
4.1	Nederland kiest partij	219
	Atlantisering	222
	Protest	230
	De literaire stem	235
4.2	Bevestiging van het dominante discours: anticommunisme en consensus	245
	Betrokkenheid door distantie: <i>De Gids</i>	246
	Apocalyptische beelden in <i>Ontmoeting</i>	249
	De kerk en de kerker in <i>Roeping</i>	252
	<i>Libertinage</i> en <i>Tirade</i> : op het snijvlak van literatuur en politiek	260
4.3	Doorbreking van de consensus: dissonante essays	275
	Polemiek: de strijd tegen binnenlands communisme	275
	De zaak-Pasternak	277
	<i>Podium</i> : 'Mit brennender Sorge' of 'A bas la politique!'	279
	<i>Gard Sivik</i> voor de troepen uit	294
	<i>Maatstaf</i> : de dualiteit van goed en kwaad	298
	Overwegingen bij de mogelijkheden van het essay	327
4.4	De hete keel van Lucebert	332
	Aanklacht tegen het 'vredig nederland'	333

Consequenties van het gehanteerde kader	341
Poëtica van de poëtische revolutie	347
Analyse van de gedichten: 'een hard en waakzaam woord'	351
Het dilemma van het geëngageerde gedicht	389
Tot slot: engagement als rode draad	398
4.5 Oorlog als koude eb of vloed: andere dichters over de Koude Oorlog	410
Vertwijfeling, ironie en spot in <i>Podium</i>	411
Twee dissonanten in <i>De Gids</i>	434
De middenpositie van <i>Maatstaf</i>	435
4.6 Dissonante stemmen in het theater	442
4.7 Conclusie	467
Besluit	477
Summary	483
Bronnen en literatuur	489
Primaire bronnen	489
Overige bronnen en geraadpleegde literatuur	501
Register	517
Curriculum vitae	523

Voorwoord

Schoonheid, schreef Lucebert in 1952, treft de mens met het besef “een broodkruimel te zijn op de rok van het universum”. Tijdens mijn promotieonderzoek raakte ik steeds meer onder de indruk van de reikwijdte van dit beeld. Literatuur confronteert ons met de nietigheid van de mens en toont ons tegelijkertijd de kracht van taal. In de jaren vijftig verzetten veel auteurs zich keer op keer tegen de gevestigde orde. Op literaire wijze doorbraken zij de bestaande kaders met hun streven naar een nieuwe wereld. De teksten van deze voorhoede laten zien hoe literatuur ruimte biedt aan een kritisch engagement en zich daarmee midden in de maatschappij plaatst.

Een proefschrift is geen literair proza, en al helemaal geen poëzie, maar op één punt zijn deze teksten toch met elkaar te vergelijken: hun auteurs zijn autonoom, maar staan tevens in verbinding met de wereld om hen heen. De afgelopen jaren stonden vakgenoten, vrienden en familie mij ter zijde bij het schrijven van dit boek.

In de eerste plaats wil ik mijn beide promotoren bedanken voor hun begeleiding, hun aanmoedigingen en hun kritische tekstlezingen. Het energieke enthousiasme van Ton Anbeek, zijn kennis en zijn inzicht, waren zowel voor de start van mijn onderzoek als voor de afronding ervan van cruciaal belang. Ik denk met veel plezier terug aan de inspirerende gesprekken die wij hebben gevoerd. Yra van Dijk ben ik dankbaar voor het waardevolle contact dat wij in relatief korte tijd hebben opgebouwd. De gedachtewisselingen met haar waren blikverruimend en constructief. Zij liet mij met andere ogen kijken naar mijn onderzoek.

Verder bedank ik iedereen die mijn teksten heeft gelezen en die met mij heeft meegedacht. Een speciaal woord van dank gaat uit naar Korrie Korevaart en het LUCAS, dat mij in 2014 de gelegenheid bood om mijn proefschrift alsnog af te ronden. De draad die ik in 2002, na mijn AiO-schap, had laten liggen, heb ik daardoor weer opgepakt. Daarnaast bewaar ik goede herinneringen aan een ontmoeting met Henk Hofland en aan gesprekken met collega's van de opeenvolgende secties Moderne Letterkunde, medepromovendi, en docenten van de Onderzoeksschool Literatuurwetenschap. Mijn collega's van de Hogeschool Leiden, vooral Jan Jaap Hubeek en Rober Viëtor, ben ik erkentelijk voor de medewerking aan mijn detachering en het vertrouwen in mijn werk. Anja van Leusden van Uitgeverij Verloren zorgde voor een prettige begeleiding bij de uitgave van dit boek, Marilyn Hedges en Erik Geleijns hielpen bij de vertaling van de samenvatting. Mijn paranimfen, Sander Lutz en Mee Beran, gaven mij adviezen en commentaar, maar boven alles hun vriendschap.

Mijn ouders, Aad Groos en Annelies Groos-van Egmond, brachten mij het plezier in het lezen bij, maar ook het besef deel uit te maken van een wereld die groter is dan mijzelf. Hun vertrouwen in mij en hun betrokkenheid bij mijn onderzoek zijn van grote betekenis geweest. Mijn kinderen, Rosa, Elin en Luna, boden mij hun liefdevolle geduld, hun aanstekelijke nieuwsgierigheid en hun vaak verrassende open blik. Zij laten mij steeds weer zien wat werkelijk van waarde is. Tot slot wil ik Ed van der Vlist bedanken. Zijn bijdragen herinneren mij aan alle broodkruimels waarmee wij samen trachten de ruimte van het volledig leven tot uitdrukking te brengen.

Inleiding

In 1950 schreef de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde een prijsvraag uit: wie schrijft het beste Nederlandse sonnet? Richtsnoer was 'schoonheid en oorspronkelijkheid'. De waardering voor het sonnet, nieuw leven ingeblazen door de Tachtigers, was nog springlevend. De prijsvraag werd een overdonderend succes: maar liefst 575 sonnetten mocht het bestuur in ontvangst nemen.¹ De jury was niet alleen verheugd over het hoge aantal, ook de aard en inhoud van de verzen waren bemoedigend: de "barbarie van de bezettingsjaren" had niets kunnen afdoen aan "de Christelijk-godsdienstige inslag van ons volk".²

De reactie van de jury klinkt als een verzuchting, en dat is niet verbazingwekkend in een tijd waarin het roer in de literatuur definitief dreigde om te gaan en niet alleen het sonnet, maar ook die 'christelijk-godsdienstige inslag' zwaar onder vuur kwam te liggen. De literaire wereld werd in 1950 verscheurd. De oubolligheid van de Maatschappij botste hard met de acties van de experimentelen, hun engagement, de hang naar vrijheid en hun doorbreking van verstikkende regels.³ Hendrik de Vries illustreert dit ludiek – ook al geen manier die bij de toon van de Maatschappij paste – in een gedicht dat is opgenomen in het tegendraadse literaire tijdschrift *Podium*. Zijn 'Op de sonnettenprijsvraag der Maatschappij voor Letterkunde' is een keurig sonnet, waarin de dichter echter zowel de draak steekt met het strakke keurslijf van de vorm als met de wedstrijd en de inzenders.⁴ Het vers gaat over niets, het is slechts geneuzel over de vorm:

't Sonnet is wel een eng en streng bestek.
Ik zou die traliekooi bezwaarlijk dulden,
Ik, vrije vogel. Maar driehonderd gulden
Voor veertien regels is ook lang niet gek.

¹ Zie over de sonnettenprijsvraag, afgezet tegen de poëzie van de Vijftigers: Marije Groos, '575 sonnetten uit de tijd van '50. De Maatschappij geeft vergeten schatten prijs', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 19 (2001), p. 2-8.

² [F. Bordewijk], 'Sonnettenprijsvraag', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1950-1951*, p. 232.

³ De Vijftigers wonnen het pleit, maar het sonnet heeft de poëzie nooit verlaten, zelfs niet bij de Vijftigers zelf. Hans Andreus bijvoorbeeld schreef *De sonnetten van de kleine waanzin* (1957). Binnen de traditionele versvorm was nog veel mogelijk.

⁴ Hendrik de Vries, 'Op de sonnettenprijsvraag der Maatschappij voor Letterkunde', *Podium* 6 (1950), p. 394.

In *Podium* was het debat over de nieuwe literatuur in volle gang. Romans toonden een ontluisterend wereldbeeld waarin de strenge moraal werd ondergraven, de poëzie brak met alles wat vooroorlogs was, plaatste zich midden in de realiteit en moest in haar nieuwe vorm niets minder dan een nieuwe werkelijkheid creëren. Dit is het klimaat waarin eveneens de sonnettenwedstrijd tot stand kwam. Geen wonder dus dat de jury opgelucht constateerde dat de sonnetten allerm minst worden getekend door een nihilistische levensvisie en een sombere blik op de toekomst, waarbij de ontkenning tegelijk bevestigend werkt:⁵

Wat de houding jegens het leven betreft ontbreken de accenten van bitterheid en sarcasme niet, maar zij wettigen geenszins de stelling van een algemeen verscheurd zijn. Niet enkel berusting, ook vertrouwen en optimisme overheersen.

Die berusting, zo ver verwijderd van het verzet van de Vijftigers, is terug te lezen in het winnende vers. Dat gedicht bruist overigens niet van optimisme: het is een herdenkingsvers dat W.M. Frederiks, pseudoniem van naar later zou blijken de vrouwelijke dichter Wally Holzhaus (1920-1966), opdroeg aan haar vader. Het gedicht is een sterk persoonlijke klacht. Het heet 'In Memoriam' en de eerste strofe luidt als volgt:

Het is niet waar dat je bent weggegaan,
Want ik blijf altijd bij je glimlach waken
En verder kan de wereld mij niet raken
En verder gaan de dingen mij niet aan,

Het zijn emotionele regels, waarin tijdloze thema's van verlies, rouw en herinnering zijn verwerkt. De dichter keert zich in het vers van de werkelijkheid af: "de dingen" gaan haar niet meer aan.

Deze neiging tot afwending van de wereld is in veel sonnetten te vinden die zich in het pakket bevinden dat op mijn verzoek met het verlopen van het embargo in 2001 werd geopend:⁶ slechts enkele gedichten getuigen van gevoelens van maatschappijbetrokkenheid, het merendeel geeft uiting aan persoonlijke zielenroerselen. Onder de inzenders bevinden zich reeds bekende auteurs – onder wie Gerard den Brabander, Frédéric Bastet, Victor van Vriesland, Kitty de Josselin de Jong, Jef Last, Jan H. de Groot, Garnt Stuiveling, J. Presser en Christine D'Haen – maar geen enkele Vijftiger had de pen voor deze gelegenheid opgepakt. Wel trof ik een goede bekende van de

⁵ Bordewijk, 'Sonnettenprijsvraag', p. 232.

⁶ Het winnende sonnet werd met nog 22 andere gedichten gepubliceerd in [F.P. Huygens (red.)], *Keur uit 575 sonnetten, ingekomen bij het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, naar aanleiding van een prijsvraag door haar uitgeschreven in het voorjaar 1950*. Zwolle 1953. De stapel ingezonden sonnetten en de bijbehorende naambriefjes en correspondentie verdwenen in twee verzegelde pakketten, die werden opgenomen in de handschriftenverzameling van de Maatschappij (Leiden, Universiteitsbibliotheek, LTK 1967). Op 15 februari 2001 werden op mijn aanvraag de zegels verbroken.

Vijftigers tussen de inzenders aan: Cees Buddingh' stuurde maar liefst vier sonnetten in.⁷

Hoe anders klinken de regels van een jaar eerder, geschreven door de meest revolutionaire dichter die naar voren trad, Lucebert. Met profetisch elan joeg hij in 1949 al zijn 'Verdediging van de 50-ers'⁸ de wereld in:⁹*--*

gij letterdames en gij letterheren,
gij die in herenhuizen diep zit uit te pluizen daden,
ik zeg Daden van genot en van ontbereren,
wanneer gij blake rimbaud of baudelaire leest;
hoort, door onze verzen jaagt hun heilige geest:
de blote kont der kunst te kussen onder uw sonnetten en balladen.

Niet veel later zou Lucebert traditionele versvormen geheel anders aanwenden, om daarna voorgoed afscheid ervan te nemen: op ironische wijze in 'Sonnet',¹⁰ dat uit een herhaling van 'ik' en 'mij' / 'mijn' bestaat, op programmatische wijze in 'School der poëzie', zestien regelmatige regels verdeeld over vier strofen met keurig eindrijm, maar met woorden die niet voorkomen in de sonnetten van weleer.¹¹ Hij laat de wereld weten: "lyriek is de moeder der politiek, / ik ben niets dan omroeper van oproer". In de voorlaatste strofe van dit program wordt zelfs de dood van de oude dichters aangekondigd, een aanstootgevend beeld:

ik bericht, dat de dichters van fluweel
schuw en humanistisch dood gaan.
voortaan zal de hete ijzeren keel
der ontroerde beulen muzikaal opengaan.

Twee opvattingen staan tegenover elkaar: Lucebert roept op de ruwe werkelijkheid in het toekomstige vers te brengen, de winnares van de sonnettenwedstrijd wendt zich juist af van de werkelijkheid. Tegenover de traditionele poëzie met conformis-

⁷ Twee van de sonnetten werden later opgenomen in *De Gids* 113 (1950) II, p. 431-432, en in de bundel *Water en vuur* (1951).

⁸ Het gebruik van kapitaal en onderkast in de titels van de verzen is variabel. Lucebert gaf er later zelf de voorkeur aan verzen en bundeltitels met een kleine letter te laten beginnen. In de tijdschriften is hierin geen eenduidigheid, ook niet wat betreft bijdragen van anderen: zo worden in *Reflex* vaak wel hoofdletters gebruikt, maar in *Podium* staan de titels meestal geheel in kapitalen en in *Gard Sivik* staan veel titels in onderkast. Omwille van een consequente spelling is hier steeds gekozen voor een kapitaal aan het begin van een titel. De regels van het gedicht zelf zijn, al dan niet met kapitalen aan het begin van de regel, overgenomen conform de publicatie in de tijdschriften.

⁹ Het gedicht is opgenomen in *Cobra* 1 (1949), nr. 4, p. 10. In hoofdstuk 4.4 wordt een uitgebreide analyse en interpretatie van dit gedicht gegeven.

¹⁰ Lucebert, *Apocrief/De analphabetische naam. Gedichten*. Amsterdam [1952], p. 9; vanwege onenigheid binnen de redactie bleef *Apocrief* ruim een jaar lang op de uitgeversplank liggen. Pas nadat uitgeverij Stols *Triangel in de jungle/De dieren der democratie* publiceerde, gaf De Bezige Bij *Apocrief* uit, gevolgd door *De analphabetische naam*.

¹¹ Lucebert, 'School der poëzie', *Podium* 7 (1951), p. 1.

tische normen en waarden staan de dichters die een artistiek protest vormen tegen precies die restrictieve moraal. De stemmen van de Maatschappij en Lucebert zijn aan elkaar tegengesteld. We zijn hier getuige van een strijd die in 1950 daadwerkelijk en verhit werd gevoerd, want ze bevestigen in hun verzuchting dan wel in hun aanklacht het bestaan van de ander: het juryrapport stelt de sonnetten tegenover de avant-garde, Lucebert ageert tegen de “letterdames en letterheren”, die brave sonnetten (voor)schrijven.

In die strijd werd de vraag naar de relatie tussen literatuur en realiteit op scherp gezet: de traditioneel-christelijke moraal wordt omarmd (het juryrapport), de dichter wendt zich af van de werkelijkheid (‘In memoriam’) of de samenleving wordt fel bekritiseerd (‘Verdediging van de 50-ers’).

Op het snijvlak van literatuur en maatschappij bevindt zich het literaire engagement, dat in dit boek centraal staat. Het tijdvak van de jaren vijftig is bij uitstek geschikt voor onderzoek naar dit engagement. In die periode liepen de spanningen in de strijd tussen traditie en vernieuwing hoog op, niet alleen in het literaire domein, maar ook in de samenleving als geheel. De literaire wendingen vonden plaats in een context van een land in wederopbouw, dat de Tweede Wereldoorlog achter zich probeerde te laten, dat worstelde met zijn koloniale erfenis, en dat een Koude Oorlog voor de deur had staan. Restauratie, consensus en vernieuwingsdrang hielden elkaar in een precair evenwicht.

In de literaire tijdschriften van die tijd manifesteerden zich deze spanningen. Deze tijdschriften vormen mijn bronnen. In toonaangevende bladen werden literaire conventies doorbroken en veel schrijvers ageerden daarin tegen het repressieve politiek-maatschappelijke klimaat. Actuele kwesties kregen hun literaire weerslag, niet alleen in poëzie, maar ook in verhalend proza en in essays. In het literaire engagement plaatsten schrijvers zich met hun teksten midden in de maatschappij, sterker nog: zij stelden zich op in het brandpunt van de actualiteit.

In dit onderzoek wordt ook de schijnwerper gezet op de maatschappelijke doelstelling van de poëtische avant-garde en de concrete uitwerking daarvan in de gedichten. In *Podium* werd de poëtische revolutie voortgezet die was begonnen in tijdschriften als *Reflex*, *Blurb* en *Braak*. Het blad werd het platform voor de vrije verzen van de experimentelen en voor hun programma’s. In datzelfde *Podium* verschenen felle kritieken op onder meer de Nederlandse volgzaamheid in de Koude Oorlog: aan de strijd tegen het communisme werd alles ondergeschikt gemaakt. Deze tegendraadse standpunten gaan samen met de formele vernieuwing die de experimentelen in de poëzie brachten; de vrieskou die de Koude Oorlog over Nederland legde – zo zal uit mijn onderzoek blijken – drong ook door in de poëzie.

Niet alle tijdschriften die hier worden onderzocht, waren zo conventiedoorbrekend als *Podium*, of als *Reflex* en *Braak*. In het protestants-christelijke *Ontmoeting* en het katholieke *Roeping* – die alleen al door hun bestaan de verzuiling in stand hielden – verschenen nog veel traditionele verzen. De restauratieve tendensen worden